

І. Н. ЛУЦКЕВИЧ

САРМАТСЬКІ КУРГАНИ У с. НЕЩЕРЕТОВЕ, ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Восени 1928 р. співробітник Харківського археологічного музею О. О. Потапов і автор цієї статті звернули увагу на один з експонатів у Старобільському краєзнавчому музеї — на глиняну сіролощену мисочку, знайдену в глинищі селянами с. Нещеретове, Білокуракинського району, Ворошиловградської області.

Для перевірки обставин цього знаходження було зроблено екскурсію в с. Нещеретове, яке знаходиться за 15 км на захід від м. Старобільськ на лівому березі р. Біла, лівої притоки р. Айдар, що впадає в Сіверський Донець.

Поховання, де знайдена мисочка, було відкрито в північно-східному краї глинища, що знаходилося на другій терасі лівого берега р. Біла, в східній частині села. Поховання містилося в ґрунтовій ямі на глибині 1,5 м від поверхні; мисочка і дві кольорові намистини лежали біля черепа¹. Біля ями з похованням були помітні залишки насипу кургана. Недалеко від глинища, на вигоні й почасти в садибах, знаходилися різної висоти кургани.

З метою виявити поховання були проведені археологічні дослідження.

Було розкопано шість курганів². Розкопками встановлено, що курган № 5 і перше поховання в кургані № 4 належать до X—XIII ст.ст. н. е., решта курганів — до бронзової епохи; в курганах № 1 і 6 виявлено по одному кістяку з штучно деформованими черепами. Опис цих двох курганів і спроба їх датування і є завданням цієї статті.

Курган № 1, заввишки 0,8 м, діаметром 22 м, розташований біля глинища, в напрямку на схід. Розкоп мав площу 14 × 14 м. Розкопки провадилися від країв до центра кургана траншеями завширшки 2 м.

У насипу кургана знайдено окремі уламки глиняних посудин, лопатка і хребець людини.

На глибині 1,33 м від вершини, в центрі кургана, в лесоподібному суглинку виявлено пляму ями, орієнтовану з півдня на північ, вужчу в південній частині. Краї ями місцями попсовано, сама яма була засипана чорноземом та грудками жовтої глини. Вужча частина ями (0,7 м) мала довжину 1,75 і глибину 1,06 м, ширша (1 м) — відповідно 2,15 і 1,65 м. Поховання було пограбоване. В ямі на різній глибині знайдено: чорну лощену миску (рис. 1, 3); срібну застібку у вигляді хомутика із залишками тонкої шкіри на внутрішньому боці (рис. 1, 4); два фрагменти посуду із залишками попелу та перегорілої їжі на внутрішньому боці; два дрібні уламки стінок посуду гіршого виробу.

У південному кутку ями лишилися непорушеними залишки попелу й крейди, решту яких під час пограбування було знищено. На стіні ями

¹ Намистини і череп з іншими кістками були знищені при добуванні глини.

² Один курган (№ 1) розкопано у 1928 р., решту у 1929 р.

знайдено сліди знаряддя, яким було викопано яму; ширина його до 10 см.

Друга, ширша, частина ями була засипана жовтою глиною. В ній на різній глибині знайдено: кусок дерева із залізною іржею та маленьким бронзовим гвіздом 0,6 см завдовжки; уламок стінки посудини, кусок деревного вугілля і дрібний уламок заліза; ліктьова кістка людини, уламки людських ребер. Біля південного краю цієї частини ями на глибині 1,5 м виявлено купу людських кісток: гомілки, фаланги, деформований череп, хребці і лопатку, разом з якими лежали срібна, покрита товстим шаром зеленої патини застібка з гемою (рис. 1, 1) та уламки залізного меча із залишками дерева на ньому. В північному кутку на дні ями знайдено два уламки стінки посудини поганого виробу, але гарного випалу.

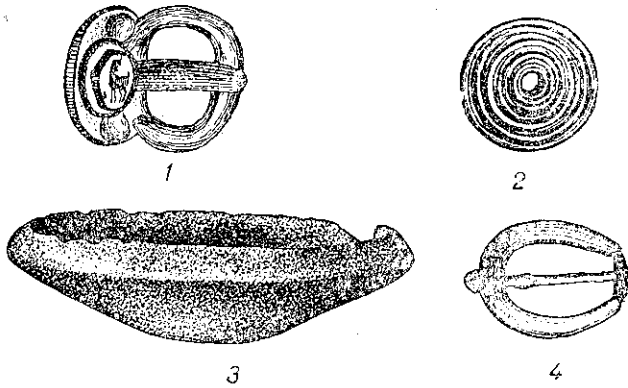

Рис. 1. Речі з кургана № 1.

Друге поховання з деформованим черепом виявлено у кургані № 6, розташованому в західній частині могильника; висота його до 0,2 м, діаметр приблизно 13 м. Розкоп мав площу 16 м². У насипу зустрічались уламки ліпних посудин і окремі кістки людини. На глибині 1,4 м від поверхні в лесоподібному суглинку виявлено пляму могильної ями завдовжки 2,75 м, орієнтовану з півночі на південь. Ширина ями в південній частині 1 м, в північній 2 м. В ямі на глибині 0,4 м знайдено уламок стінки посудини. На глибині 1,25 м від верхнього краю виявлено дно ями, на якому похило до північної стінки стояли дві глиняні посудини (рис. 3, 1, 2), біля яких лежали уламок таза та довгі кістки вівці. На південь від посудин, проти них, лежав штучно деформований череп. Між черепом і західною стінкою знаходилися фрагменти ребер, хребта, лопатка, обабіч хребта — голівки плечевих кісток, ключиці та шийні кістки. У східній частині ями виявлено два куски потрухлого дерева (дуба). Посередині ями, на глибині 1,15 м, знайдено уламок стінки посудини.

Між двома розкопаними курганами та випадково знайденим селянами похованням можна бачити спорідненість у конструкції похоронних споруджень (ям): у кожному кургані маємо по одному похованню, кістяки орієнтовані в одному і тому ж напрямку, мають при собі одночасний інвентар, черепи штучно деформовані.

Інвентар поховань складається з кераміки, металевих, а також скляних речей і кісток.

Кераміка з кургана № 1 досить різноманітна, її можна розділити на чотири типи. До першого типу належать уламки товстостінного посуду поганого виробу й випалу. До другого типу — уламки стінок і денця, а також миска (рис. 1, 3), зроблені на гончарському крузі з добре відмученої, чорної наскрізь, глини, що має домішку крупнозер-

нистого піску та слюди; поверхня їх лощена, випал добрий. Миска має висоту 5,8 см, діаметр вінець 19,8 см, діаметр денця 4,5 см; вінця трохи загнуті всередину. До третього типу належать уламки стінок і денця доброго виробу й випалу посудини сірого кольору з лощеною поверхнею, зроблені з добре відмученої глини. Приблизний діаметр плоского денця 12 см. Сюди ж належать і сіра миска з глинища, теж доброго виробу, лощена, діаметр її округлого денця 8 см, висота 7,8 см, діаметр вінець 14,5 см. Знайдено також дрібний уламок стінки посудини без зовнішньої поверхні, який нагадує кераміку „terra sigillata“ (червоного кольору, з дуже добре відмученої глини) — четвертий тип кераміки.

У кургані № 6, крім уламків, знайдених в різних місцях, виявлено дві посудини, які треба віднести до першого типу. Одна з них має висоту 14,7 см, діаметр по краю вінець 6 см, діаметр денця 8 см (рис. 3, 1). Друга посудина має висоту 13,5 см, діаметр вінець 11 см, діаметр денця 8,5 см (рис. 3, 2).

Із залізних речей в кургані № 1 знайдено чотири фрагменти лева та уламок верхнього краю держака меча. Довжина з'єднаних уламків лева 42,6 см, ширина лева 3,2—3,9 см, товщина 1,9—2,2 см. Посеред кінчика держака зроблена дірка діаметром 0,15 см. На мечі є сліди дерева від піхов; дерев'яним був також держак меча, скріплений мідними шпильками.

Знайдено дві застібки доброї збереженості.

Перша застібка (рис. 1, 4) зроблена з тонкої срібної пластинки і має вигляд хомутика. Зверху вона широка й опукла, знизу вузька й плоска. Обидва її плоскі кінці накладені один на одного і скріплені тонким срібним стрижнем, який проходить наскрізь; кінці стрижня виходять назовні, зверху стрижень має круглу головку, знизу розклепаний. Довжина застібки 2,98 см, найбільша ширина 2,15 см.

Друга застібка з гемою (рис. 1, 1) зроблена із сплаву срібла з міддю. Застібка складається з кільця, язичка й п'яти. Довжина її 3,2 см, діаметр кільця 1,9—2,6 см, товщина кільця, в розрізі шестигранного, 0,5 см. Язичок чотиригранний, плоский, зверху закруглений, товщиною 0,35 см, шириною 0,4 см. П'ятá застібки зроблена з срібної пластинки, яка просунена крізь кільце і зігнута вдвоє. По краях п'яти з обох боків є головки двох гвіздків, пропущених крізь п'яту й ремінь. П'ятá прикрашена гемою в золотій оправі.

Для геми використано восьмигранний плоский сердолік розміром $0,7 \times 0,85$ см. Золота оправа складається з тонкого кільця і пластинки під сердоліком; на пластинці, навколо кільця є обідок з насічками, що імітують кручену дротину. Золота пластинка прикріплена до п'яти застібки двома гвіздками. На сердоліку вирізана тварина у вигляді козла з людською головою.

Біла кургана № 1 знайдено скручену, зеленуватого кольору скляну намистину (вірніше, головку держака меча) у формі зрізаного конуса; діаметр її 2,4 см, товщина посередині 0,8 см, діаметр дірочки зверху 0,3 см (рис. 1, 2).

У кургані № 6 біля похованого були виявлені кістки вівці: стегно, дві гомілки (одна без кінцівок, друга ціла), частина тазової кістки та два астрагали.

Людські кістяки збереглися погано. На деяких кістках спостерігаються дефекти від хвороб. Наприклад, права ліктьова кістка з кургана № 6 свідчить про те, що у похованого ще за життя була зламана права рука. Погано також збереглися й черепи, проте на них добре видно штучну деформацію. Череп з кургана № 1 розчавлений, верхня і нижня щелепи відсутні. Череп з кургана № 6 краще зберігся; він належав старій людині. На цьому черепі добре видно подвійну деформацію, досягнену, можливо, й двома засобами: накладенням бинтів

навколо середньої частини черепа і стискуванню лобної кістки чимсь твердим.

Слід сказати, що речі, аналогічні нашим, подекуди вже траплялись на сусідніх землях.

Найчастіше зустрічалася кераміка. До нашого першого типу можна віднести посудину з відбитими вінцями (рис. 2, 1) з розкопок К. Мельник і В. Данилевича в околицях ст. Кириківка, Охтирського району, Сумської області¹. До того ж типу належить і посудина з розкопок О. М. Покровського біля с. Отрадне, кол. Зміївського повіту, Харківської губ.² і посудина з третього поховання в кургані № 2 з розкопок В. О. Городцова біля х. Шпаківка, Ізюмського району, Харківської області³.

Посудини, аналогічні другому і третьому типам, відомі з розкопок В. О. Городцова в околицях с. Мечебилове, Петрівського району, Харківської області⁴. Дві з них (№ 337 і 338) потрібно віднести до другого типу, дві інші (№ 336 і 339) — до третього. Всі вони були визначені

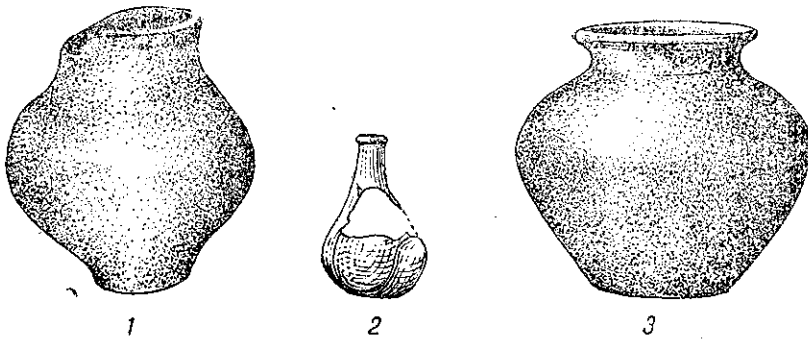

Рис. 2. Речі з сарматських поховань, розкопаних в різний час в Сумській і Харківській областях.

як старожитності II ст. до н. е. — IV ст. н. е., за термінологією Д. Я. Самоквасова — як речі „сарматської епохи“. Про горщик № 339 В. О. Городцов зазначав, що „посудина схожа з дніпровськими посудинами полів поховальних урн, відкритих В. В. Хвойкою“⁵, а в другому місці дає точну дату зазначеним посудинам: „...всі посудини зроблені на гончарському крузі і можуть бути віднесені до II ст. н. е.“⁶.

До цієї ж третьої групи кераміки слід віднести і аналогічні посудини з розкопок Трифільєва в с. Нижня Дуванка кол. Куп'янського повіту, Харківської губ. Тут в могилі кургана № 8 біля ніг похованого стояли горщик з сірої глини (рис. 2, 3), горщик без горла, з ручкою у вигляді круглої петлі⁷. Близько щодо техніки до третього типу стоїть посудина з розкопок Трифільєва в с. Сватова Лука⁸.

Курган, де була знайдена ця посудина⁹, дослідник датував II чи III ст. н. е. М. І. Ростовцев, на підставі аналогії знайдених в цьому кургані речей, — скляного флакончика¹⁰ (рис. 2, 2) і глиняного ста-

¹ Каталог виставки XII АС, стор. 199, № 2, Харків 1902.

² Там же, стор. 220, № 47.

³ Там же, стор. 64, № 323.

⁴ Там же, стор. 65, 66, № 336—339.

⁵ Труды XII АС, т. I, М. 1905, стор. 211.

⁶ Там же, стор. 336.

⁷ Труды XII АС, т. I, стор. 134.

⁸ Каталог виставки XII АС, стор. 128, № 157.

⁹ Труды XII АС, т. I, стор. 137.

¹⁰ Розміри його після реставрації такі: висота 110 мм, діаметр вінця 23,5 мм, шийки 18 мм; найбільший діаметр стаканчика (див. нижче) 72 мм, дещо вгнуте.

канчика з накладним змієвидним орнаментом, — з кубанськими знахідками, датує курган № 3 в Сватовій Луці I ст. н. е.¹

Майже відсутній місцевий матеріал, аналогічний металевим речам з кургана № 1 с. Нещеретове. В каталозі виставки XII археологічного з'їзду є відомості про уламки меча, виявлені Покровським в кургані № 5 біля с. Прелесне на Ізюмщині². Уламки меча (а не шаблі, як зазначено в каталозі виставки XII археологічного з'їзду) в цілому мають частину довжиною 60 см, при ширині до 4,5 см; є держак, кінець якого заокруглений; залишилось також і дерево від піхов. Цей меч за розміром близький до меча з кургана № 1 с. Нещеретове. Подібні мечі були знайдені на Кубані та у великій кількості в Керчі³. Меч з Кубані датується II—III ст. н. е.⁴

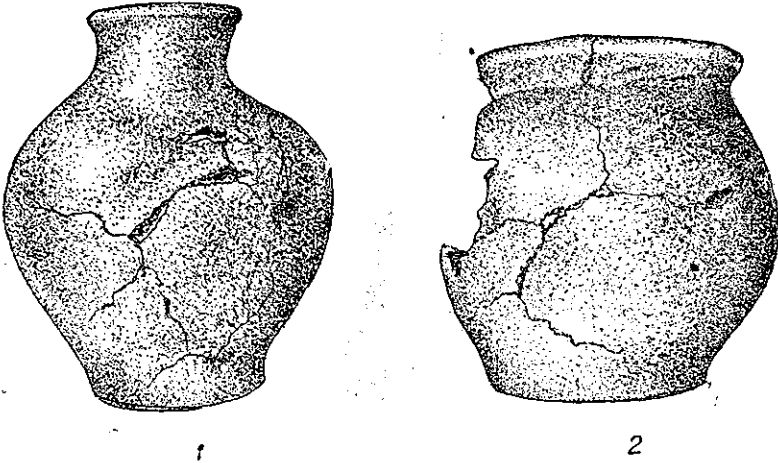

Рис. 3. Речі з кургана № 6 у с. Нещеретове.

В Керчі разом з мечами знайдено великі пронизи з димчастого топазу і янтаря, які прикрашували дерев'яні держакі мечів⁵. Слід вважати, що скляна конусовидна намистина, знайдена біля кургана № 1 с. Нещеретове, є такою ж самою прониззю — голівкою держака меча.

Застібки, цілком аналогічних нашим, не знаємо. В полях поховань⁶ трапляються застібки з рухомим кільцем, але без геми. Такої ж конструкції застібку було знайдено з штучно деформованим черепом в одному з склепів Озорокського могильника на Кавказі⁷.

В басейні Сіверського Дінця самі геми рідко зустрічаються. Одна гема відома з розкопок В. О. Городцова біля с. Селинівка⁸. Городцов відносить поховання з гемою на підставі знахідки казана до VII—II ст. до н. е.⁹, Веселовський — до II—III ст. н. е.¹⁰, а Ростовцев — до

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 587.

² Каталог виставки XII АС, стор. 228, № 148.

³ В. В. Шкорпил, Отчет об археологических раскопках в Керчи в 1902 г., ИАК, вып. 9.

⁴ Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества, Труды XII АС, т. I, стор. 341.

⁵ ИАК, вып. 9.

⁶ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XVIII.

⁷ ИАК, вып. I, стор. 87—89.

⁸ Труды XII АС, т. I, 1905, стор. 236—237.

⁹ Каталог виставки XII АС, стор. 62.

¹⁰ Н. И. Веселовский, там же.

ранньоімператорського часу¹. Слід вважати це поховання за перехідне від скіфського до сарматського часу.

Щодо деформованих черепів, то знахідки їх відомі у великій кількості на узбережжі Чорного моря — в Керчі, на Кавказі, на Україні, а також в нижньому Поволжі.

На Україні штучно деформовані черепи відомі з Черняхівського могильника², з Харківщини³. Найкраще досліджені поховання з деформованими черепами в Поволжі. П. Рау відносить деформовані черепи з орієнтацією голови на північ до II—IV ст. н. е. і вважає, що носіями нижньоволзької культури цього часу слід вважати аланів, розуміючи під цією назвою залишки скіфо-сарматських племен.

Черепи з с. Нещеретове різняться щодо способу деформації: череп з кургана № 1 має поперечну деформацію, а череп з кургана № 6 подвійну — лобну й тім'яну. Обидва ці способи деформації одночасні. Грецькі автори залишили відомості про штучну деформацію голови на узбережжі Чорного моря. Так, Гіпократ в творі „Про повітря, води та місцевості“ описує народ узбережжя Азовського моря, який мав звичай механічно змінювати форму голови дітям „шляхетним і вільнонародженим“. Цей народ він називає макрокефалами.

На підставі інвентаря і почасти орієнтації кістяків зазначені кургани с. Нещеретове та споріднені кургани з розкопок Трифільєва, Городцова й Покровського на Харківщині, про які згадувалося вище, треба датувати II—III ст. ст. н. е. і відносити до пізньосарматського часу.

Штучна деформація черепів існувала в різні часи і у різних народів, чому й не може служити ознакою для датування.

И. Н. ЛУЦКЕВИЧ

САРМАТСКИЕ КУРГАНЫ В с. НЕЩЕРЕТОВО, ВОРОШИЛОВГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В статье публикуется материал из раскопок двух курганов, исследованных автором в 1928—1929 гг. около с. Нещеретово. В каждом из курганов находилось по одному погребению, которые оказались разграбленными.

Из вещей найдены: глиняная посуда грубая лепная, кружальная с черной лощеной поверхностью, кружальная с серой лощеной поверхностью и обломок римской „terra sigillata“. Найдены также фрагменты меча, две застёжки, из которых одна с геммой, кости овцы. Вещи имеют аналогию среди памятников первых столетий нашей эры, обнаруженных в восточной части степной полосы Украинской ССР и на Северном Кавказе. Погребенные имеют характерную искусственную деформацию черепов. Этот обычай известен на данной территории очень давно — от эпохи бронзы.

Основываясь на аналогиях, автор датирует погребения II—III вв. н. э. и относит их к позднесарматскому времени.

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 587.

² ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, 1901, стор. 181.

³ Каталог выставки XII АС, стор. 212, № 11; А. М. Покровский, О раскопках в Змиевском и Изюмском уездах, Известия XII АС в Харькове, стор. 190.